

**ВИБІР ЛЮДИНОЮ НАВЧАЛЬНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ
ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ:
Україна XVII-XVIII століття**

Висвітлюється філософська ідея вільного вибору людиною власного навчально-освітнього розвитку в Україні XVII-XVIII ст. Відображено ключові підходи до аналізу даної ідеї в історії філософії. Виходячи з тогочасних умов державного, релігійного та культурно-освітнього розвитку України, робиться наголос на специфіці свободи вибору в філософсько-освітній думці XVII-XVIII ст.

Ключові слова: філософія, освіта, свобода, мораль, вибір.

Highlights the philosophical ideas of free choice man of his training and education development in Ukraine XVII-XVIII centuries. Displaying key approaches to the analysis of this idea in the history of philosophy. Based on the contemporary conditions of national, religious, cultural and educational development of Ukraine, focuses on the specifics of freedom of choice in the philosophical and educational thought XVII-XVIII centuries.

Keywords: philosophy, education, freedom, morality, choice.

Навчально-освітній розвиток людини, його ідеї, зміст, напрямки та концептуальні положення завжди були цікавими для філософів. Про свободу вибору людиною власного навчально-освітнього розвитку мислителями-філософами написано багато творів. Серед наукових розробок за даною темою слід відзначити дослідження О.Джури, В.Дзоза, І.Кузнецової, В.Шевченка, В.Довбні, М.Култаєвої та інших дослідників.

Наша мета полягає в тому, щоб висвітлити ідею свободи вибору в історії української філософської думки XVII-XVIII ст. Адже філософська ідея свободи навчально-освітнього вибору в усі часи була невід'ємною частиною суспільного й політичного життя.

Актуальною вона залишається і в наш час, коли за твердженням І.Кузнецової: "Для сучасної культурної парадигми, що визначається спробами вийти за межі постмодерної релятивізації цінностей, плідним є звернення до аксіологічних детермінацій освітнього процесу. Подальша актуалізація суб'єктно-орієнтованого підходу до розвитку освіти, домінантою якого стає феномен самоосвіти, є неможливою без переходу від поняття "система освіти" до поняття "освітній простір" як ключового аспекту сучасної філософії освіти, оскільки це є одночасно і законодавчим результатом, і якісним зрушенням в актуалізації свободи самовизначення особистості у сфері освіти" [1, 11].

Така постановка проблеми сьогодні, на нашу думку, є актуальною і вимагає дослідження історії філософсько-освітніх ідей в тісному зв'язку з історичними подіями і фактами, котрі відбувалися на території України в XVII-XVIII ст.

Ми спробуємо відобразити філософсько-освітню ідею свободи вибору через трактування її українськими мислителями XVII-XVIII ст. Л.Барановичем, І.Галятовським, І.Максимовичем та іншими. Тими, хто належав до Чернігівського літературно-філософського кола і стояв у витоків моделі розвитку української освіти. Адже їх філософсько-освітні ідеї були наслідком суспільного, політичного, релігійного і освітнього життя в Україні XVII-XVIII ст. Як відзначає Я.Любимий: "В процесі історичного розвитку людства перед тією чи іншою соціальною системою (цивілізацією, країною тощо) через певні проміжки часу виникав виклик, – необхідність вибору найоптимальнішої моделі подальшого розвитку. Ті соціальні системи, які обирали найбільш адекватні історичним умовам моделі, продовжували власне існування. Ті ж соціальні системи, які не витримували цивілізаційного виклику, розпадалися і часто-густо безслідно зникали" [2, 63]. Тому, трактуючи їх моделі подальшого навчально-освітнього розвитку в цей період, ми ставимо собі за мету наводити стільки історичних фактів і філософсько-освітніх думок, скільки необхідно для розуміння "філософсько-освітнього духу епохи". Саме "дух епохи" впливав на філософсько-освітні ідеї українських мислителів і надихав їх формувати український навчально-освітній простір шляхом вільного вибору власного розвитку.

Модель вільного вибору навчально-освітнього розвитку людини трактується діячами Чернігівського кола XVII-XVIII ст. як сила, покликана здійснити гармонію особи й суспільства, яка апелює до свідомості, совісті, мудрості. Цих якостей чернігівці вимагали і від вченого правителя як "філософа на троні". Діячі кола вірили, що кожна людина шляхом власного вільного вибору здатна досягти філософсько-освітньої досконалості, через яку можливе щастя у земному житті. Основа цього – виняткові властивості її загальнолюдської природи.

Вчені відкидають будь-яку диктатуру, сваволю і наругу над людиною. В навчально-освітньому розвитку вони націлюють особистість чинити так, як вимагали політичні, економічні й соціальні обставини тогочасної української дійсності. Зокрема, Л.Баранович, І.Галятовський, І.Максимович вчать дивитись на свободу освітнього вибору людиною не лише з точки зору християнської схоластичної філософії, а й з точки зору античних гуманістів, які звеличували мудру особу, ставили освітній розум керівником її вчинків. Потенційно це вело до спростування віри у Боже навчально-освітнє провидіння, прозріння чи сліпий фатум. Як відзначає М.Кашуба, характеризуючи цей період в історії філософії: "Філософія повернула людину з неба на землю, почала вирішувати її проблеми, виходячи головним чином з реальних умов життя" [3, 73].

Творчість Чернігівського кола свідчить, що у вітчизняній історії навчально-освітньої думки XVII-XVIII ст. формування свободи освітнього вибору людини проходило під впливом тих етико-гуманістичних ідей, які сколихнули тогочасних інтелектуальних провідників України і збудили інтерес до цих ідей у філософів наступних поколінь.

Філософські роздуми над проблемою людської свободи вибору свого навчально-освітнього шляху мають давню історію, до певної міри вони співпадають з історією самої філософії, з усвідомленням стану особистості у світі. "Як бути вільною?" Це споконвічне людське запитання, філософська замисленість над людським буттям у світі. Свобода вибору навчально-освітнього розвитку в такому питанні потенційно розуміється, принаймні, у двох аспектах: як підґрунття світоглядних орієнтацій в цілому і як підґрунття власне філософської рефлексії на суспільно-політичні події. Обидва аспекти уможливаються на основі почуття невлаштованості людини своїм освітнім розвитком і прагненням його розширити.

Сьогодні проблема людської свободи вибору навчально-освітнього розвитку привертає увагу через значні суспільні та культурно-історичні зміни, які сталися в Україні, кардинальну переструктурування системи ціннісних орієнтацій, переорієнтацію в умонастроях людей. Все це актуалізує історико-філософське звертання до українських мислителів попередніх століть, зокрема до творчості Чернігівського літературно-філософського осередку XVII-XVIII ст., де проблема свободи вибору людиною особистого навчально-освітнього розвитку вирішувалась у контексті подій, які відбувалися на той час в Україні і в Європі.

Панораму життя Європи XVI-XVII ст. утворює сув'язь мануфактур і натурального господарювання, послаблення феодальної ієрархії. Поволі розгортається колоніальна експансія європейців на інші континенти, з'являються грандіозні народні повстання і рухи. Народи Європи борються проти експансії Османської імперії.

Філософія західноєвропейського "Нового часу" успішно полемізує із схоластикою "середньовіччя", дослідна наука тіснить церковний обскурантизм. Монархічно-абсолютистське свавілля стикається із проектами створення "Міста Сонця" (Т.Кампанелла) чи "Нової Атлантиди" (Ф.Бекон), де оспівано людську свободу. Потяг пригноблених народів Європи до незалежності зустрічає у XVI-XVII ст. шалений опір з боку урядів імперських держав. Нова "модерна" європейська соціокультурна філософсько-освітня парадигма, таким чином, тяжко стверджувала себе, усуваючи стереотипи життя і світорозуміння, що панували в Європі упродовж століть.

Найтяжче терпіли гноблення тоді народи, подібні до українців, які втратили державність. Такі народи були "роздрібною монетою" в суперництві держав: звільнення народу від панування над ним однієї держави оберталося залежністю від інших держав. Через це соціокультурний філософсько-освітній процес у бездержавних народів мав інші форми, ніж ті, що прийнято тепер вважати "класичними". Освіта, культура й світогляд бездержавних народів XVI-XVII ст. мали іншу ритміку й просторові параметри, ніж це було властиво державно визначеним націям.

Український народ, наприклад, має таке явище, як "Руїну", котре не траплялось в історії інших народів і затримувало наш навчально-освітній розвиток на декілька століть. Підкреслимо й те, що українське суспільство XVII ст., на відміну від багатьох суспільств народів Європи, було розколоте. Так, на Запоріжжі, Лівобережжі, Слобожанщині були корпоративно-станові відносини, за яких взаємна залежність людей ґрунтується на взаємодії індивідуально вільних осіб. Але на Правобережній Україні, Волині, Поділлі й Галиччині існувало кріпацтво. Своєрідна "двосупільність" суспільства одного і того ж народу, як це було в Україні, не мала аналогів у Європі XVII ст.

Особливості суспільного життя України XVII ст. зумовили появу філософсько-освітньої думки, в якій стиль і методика вирішення питань людської свободи вибору особистого навчально-освітнього розвитку, не могли цілком співпадати із світоглядно-філософськими інтенціями, типовими для державних народів Європи. Через це сучасні дослідники, вивчаючи зв'язки української філософії із філософською думкою інших європейських народів, відзначають не співпадання, а переважно "вплив" ренесансних, реформаційних та просвітницьких ідей в духовний простір України [4, 17].

Такі ідеї доповнювали палітру філософсько-освітньої думки України, основні тенденції якої закорінені у засадах поступу української освіти. Остання визначає, тобто виділяє та вирізняє, і характерні особливості вільного людського життя або людської свободи, котрі так чи інакше формулювались у певному проекті суспільної перспективи.

Зокрема, вже в Київській Русі зустрічаємо в XI ст. такі складові згаданого проекту: існування та соціально-політичний лад на підставі "закону і благодаті" (Митрополит Іларіон), буття по законам правди і справедливості (Ярослав Мудрий), життя по законам миру, злагоди і гармонії як у суспільстві, так і у взаємодії із довкіллям ("Повчання дітям" В.Мономаха. Любецька угода 1097 р.). Вже це проголошує ідею людської свободи через свободу навчально-освітнього вибору. Людина має тут не лише вибирати, чому, де і як навчатися та за якими раціональними законами їй діяти, а й мусить самостійно вибирати способи отримання знань та особистої дії. Заодно це означає, що вільна людина – це особа, спроможна індивідуально керувати своїми вчинками, корелюючи їх щодо відповідних життєвих обставин, дій влади, сусідів тощо.

Подальший філософсько-освітній поступ українського суспільства актуалізує сформовані в києво-руський період української історії складові людської свободи навчально-освітнього розвитку, доповнюючи її принципом народного бажання: "жити без пана і холопа". Дане бажання виникає як соціально-політична чи морально-філософська реакція на домінування Речі Посполитої в Україні та прагнення українців до свободи і національного згуртування. Українське громадянство бажало жити на підставах свободи, совісті і закону, справедливого судочинства, всебічної освіти, соціального миру, злагоди, солідарності та взаєморозуміння із іншими народами. Саме така концепція вільної людської життєдіяльності вважалась основою демократії як способу організації суспільства. Проте у середині XVII ст. проблема незалежної державності в Україні чітко не стояла. Це було підтверджено і на Переяславській раді в 1654 р. Причому перехід керованої Б.Хмельницьким козацької старшини "під руку" Московського царства, а згодом – утвердження козацької державності, котру офіційно іменовано Малоросією і відому в народі як "Гетьманщина", закладали в Україні прецедент державно-автономістської тенденції, посилюючи заодно як свободу людського буття, так і загальне безладдя суспільних процесів.

Україна упродовж XVII ст., отже, не була певною державно-політичною цілісністю, якою вона є тепер. Україна тоді являла собою сукупність хитких державницьких ембріонів, кордони яких змінювались внаслідок міжгетьманських чвар, періодичного переділу українських земель через суперництво Польщі і Москви, а також експансію Туреччини.

Розпорошеність характерна і для філософсько-освітніх процесів в Україні XVI-XVII ст., коли розгорілось суперництво за освітньо-ідеологічний вплив між очільниками православ'я, католицизму й уніатства. Крім цього, Слобожанщина і Гетьманщина зазнають тиску з боку Московської патріархії. Загалом Україна XVII ст., попри уяву деяких українських істориків, письменників та богословів, являла собою погано керовану, роздріблену світоглядно і геополітично реальність. Чвари місцевих адміністративних еліт, між соціальними станами, незгода між церковними ієрархами, суперництво Московського царства і Речі Посполитої за контроль над Україною, турецько-татарська загроза – все це змушувало відповідальних українських діячів замислюватись над проблемою вільного людського існування.

Мислителями, які розуміли небезпеку можливого нищення України і поневолення її людей, були діячі Чернігівського літературно-філософського кола XVII-XVIII ст. під проводом Лазаря Барановича, котрі розробляли особливу філософсько-освітню концепцію. Складовим чинником цієї концепції є ідеал вільної людини, котра особисто обирає і спрямовує навчально-освітній розвиток. Вона виражала сумління мислителів і тієї частини українського народу, котра на землі Гетьманщини намагалась продовжувати політику і філософію державотворення Б.Хмельницького.

Гетьман проявляв себе талановитим полководцем і гнучким політичним прагматиком, який зголошувався до всякої релігії, коли це було йому потрібно, проте не приставав цілком і повністю до жодної. Проте більшість козацької старшини, яка його оточувала, набувши освіти в єзуїтських школах, обґрунтовувала національні права, політику та людську свободу, почасти спираючись на доктрину Томаса Аквінського.

Філософія Томаса, вплив якої був істотним і в Києво-Могилянській академії XVII ст., включає положення, що в деякій мірі повторювались і діячами Чернігівського літературно-філософського кола, але вже в іншій інтерпретації. Зокрема, католицький філософ допускав, що коли влада несправедлива, підданні можуть її змінити, якщо є для цього можливість. Такої думки дотримувались і діячі Чернігівського кола, вони не рахували за гріх виступ проти несправедливого володаря. Тобто, хоча вони і визнавали "гріхи менших людей" проти можновладців, проте підкреслювали, що кривда, заподіяна "преложеними людьми" (царями, гетьманами і т.д.) "меншим", також є гріх – кривда, за яку слід відповідати перед людьми і Богом [5, 375].

На подібних позиціях стояв також прихильник Чернігівського кола І.Гізель. Він писав: "Вина благословная освобождает от греха тогда, егда кто в коем случае творит противу заповеди или установления человеческого, толкующий той устав по разуму, яко в таком случае не обязует" [6, 32].

Вирішення проблеми людської свободи, до речі, у дусі томізму прослідковується і в переписці Б.Хмельницького і його наступників, де закарбоване ставлення українського козацтва до польської влади. Гетьман і його послідовники, воюючи проти Речі Посполитої, ніколи не визнавали себе заколотниками, що також узгоджується з філософією Томаса Аквінського. Тиранічний уряд, з погляду цієї філософії, – несправедливий, бо не керується загальним благом, а тільки благом правителів, через що скидання такого уряду не є заколотом. Заколотником можна назвати скоріше тирана.

Отже, національно-визвольна боротьба 1648-1654 рр. і подальша політика гетьманів, спрямована на об'єднання України, значну філософську опору здобувала все-таки в католицькому реалізмі,

зокрема в томізімі. Він включає ідею необхідності боротьби проти тиранів, але обстоює безумовну зверхність державного авторитету. Проявився даний філософський підхід до влади і в політиці І.Мазепи, який був поборником і прихильником ідеї людської свободи.

Так, пояснюючи свою поведінку в 1708 р. полтавському полковнику Д.Апостолу, гетьман у листі до нього писав про те, що Москва "наложила була на вольний наш малоросійський народ тиранського свого пановання іго". Інший лист І.Мазепи до Д.Апостола містить пояснення того, навіщо народ Малоросії повинен знати, чому він, І.Мазепа, "для певних, пилних і велми нужних для целости отчизний нашей малоросійської стягаючихся по указу найяснейшого короля Его милости шведцкого, "бореться" за целость отчізні, прав волностей войскових застановлятися, и люде утверждати" [7, 22].

Причому козацтво разом з більшістю українського народу не визнавало королівський і папський авторитет, підкреслювало свою належність до православ'я, протиставляючи себе польському королю-католику і шведському королю-лютеранину. Проте православ'я в Україні другої половини XVII ст. не мало цілісну організацію. Воно тоді мало, як висловлювався Л.Баранович, "два стовпа" – Київську митрополію і Чернігівську архієпископію. Через роздрібленість православ'я мало впливало на козацьку владу, а це створювало світоглядні підстави, завдяки яким томістське заперечення місцевих авторитетів сприяло чварам серед козацької старшини.

Впливовий полковник чи кошовий отаман міг звинуватити інших старшин, у тому числі гетьмана Лівобережної України, у зловживанні владою, проголошуючи заодно себе "правдивим" та "милоствивим" гетьманом. Споглядаючи подібні явища, чернігово-сіверський архієпископ закликав козацьку владу на Гетьманщині "повернутися до свого, хоч і опоганеного; своє, як своє, миле, хоч і гниле; з чужого коня і в багні сповзають" [8, 32].

Розуміючи те, що "согласієм государства возрастают", а козаки "роком управляются и действуют на авось" [8, 53], Л.Баранович, як один із найдалекоглядніших мислителів України другої половини XVII ст., правильно визначав витоки хитань гетьманської влади і політики. Архієпископ разом із своїми прибічниками робив спробу концептуально сформулювати ідеї вільного існування, котрі могли б посилити філософську базу гетьманської політики, а головне – "предупредить народ от ошибок".

Підкреслимо, що багатогранна філософсько-освітня творчість мислителів Чернігівського кола потребує детального дослідження. Зрозуміло, що в межах даної статті неможливо розглянути всі особливості філософсько-освітніх ідей чернігівських мислителів, які "турбувалися про збереження народних сил і народних засобів самопомоги і самоосвіти" [8, 149].

Та все ж, бодай узагальнено, ми окреслили шлях руху філософсько-освітніх думок діячів кола стосовно проблеми свободи вибору людиною свого навчально-освітнього розвитку, хоча нею і не скористалася переважна більшість українців попередніх століть. Адже як пише О.Джура: "Освітня проблематика в структурі життєтворчості особистості, роль освіти в системі її самореалізації, самоздійснення на різних етапах людської історії завжди була в центрі філософських досліджень саме тому, що людина, її життя, діяльність, творчість з давніх часів і до наших днів залишається головним предметом філософських пошуків і дискусій" [9, 32].

Підсумовуючи наше дослідження щодо вільного вибору українцями в XVII-XVIII ст. свого навчально-освітнього розвитку, слід наголосити наступне. Ми звернулись до цієї теми передусім через філософсько-освітні ідеї в творчості провідника кола Л.Барановича та інших вчених Чернігівського гурту, які відображали в своїх творах відповіді на проблеми українського буття. Тому відразу вкажемо на те, що українські мислителі були добре обізнані із основними течіями філософії католицизму (номіналізм, реалізм, концептуалізм), ґрунтовно розуміли філософію протестантизму та світоглядну підставу ересей. Не цуралися вчені філософії греків і римлян, а також юдаїзму та магометанства. Проте перевагу у своїх творах віддавали двом фундаментальним чинникам, котрі постійно мали на увазі у своїх роботах. Зауважимо, що дана тенденція прослідковується у творчості всіх членів Чернігівського кола: І.Гаятовського, І.Максимовича, Д.Туптала та інших.

Отже, першим чинником філософсько-освітніх ідей була українська масова міфологічна свідомість, до якої вони старанно припасовували християнство. Йдеться про вплив язичницьких міфологічних вірувань і поглядів, які були досить значними в духовному житті Київської Русі та наклали свій відбиток на характер християнства. Характерно, що вже в часи Київської Русі йде усвідомлення багатоманітності індивідуальних виявів у людині.

Другою підставою для філософсько-освітніх ідей Чернігівському творчому гурту слугували: Біблія, апокрифи, патристика, особливо твори І.Золотоустого, В.Блаженного та Г.Богослова. Останні були популярні серед українського православного духовенства настільки, що на їх честь у Києво-Печерській лаврі утримувалась окрема каплиця. Крім згаданих "отців", мислителі часто спиралися на твори Аврелія Августина, який досить широко скористався вченням стоїків про людину і світ. Вважаючи цих представників патристики "істинними філософами".

Аналіз ставлення Л.Барановича та його однодумців до проблематики свободи людського навчально-освітнього вибору показує, що вибір ними освітніх пріоритетів не був довільним. Вибір спирався на ґрунтовно продуману концепцію, котра була суголосна міфологічним уявленням тодішнього українського загалу. Адже в кожному із міфів герой, або людина виступає вільною особою, незалежною в своїх діях. Крім цього, казковий герой завдяки своїй освіченості та мудрості ще й звільняє від лиха інших людей. Тобто із казок, міфів і переказів перед людьми поставала особа, яка була мудра,

освічена, вільна і жадала зробити мудрими всіх. Це дещо відрізняло погляди на свободу навчально-освітнього вибору просвітників Чернігівського гурту від західноєвропейських філософських уявлень свободи освітнього вибору. Як відзначає Я.Стратій: "Поширений у XVI-XVII ст. на Україні середньовічний теологічний неоплатонізм був спрямований на утвердження концепції абсолютної особистості" [10].

У тогочасній українській книжності розвивалось вчення про "внутрішню людину", що творить сама себе і стверджує себе в добрих справах. Але щоб бути вільною і творити добрі справи, людина повинна зрозуміти свою місію в цьому світі, чогось навчитись від людей за допомогою "мудрих слів", тобто пройти певні етапи. Спочатку, зазначає Л.Баранович, людина проходить етап "вранішнього" освітнього пізнання (дитячо-підліткового), оволодіваючи словом як самометою, що дозволяє їй осягати "сущє".

Нагадаємо, що в західноєвропейській філософії XVII ст. філософсько-освітнє вчення, в тому числі погляди на свободу навчально-освітнього вибору, проявилось переважно у формах, запропонованих Ф.Беконем і Р.Декартом. Філософсько-освітні ідеї Ф.Бекона, зокрема, ґрунтуються на розумінні людини як дослідника і перетворювача світу. Отже, з погляду Ф.Бекона, свобода навчально-освітнього вибору надається "обраним" людям. Свобода освітнього вибору людини при цьому залежить від "Божих заповідей", тобто писаних правил поведінки, що вказують на можливості, але при цьому дещо обмежують вільні людські дії.

Іншу філософсько-освітню тенденцію започатковує Р.Декарт. Він також виходить із припущення про те, що світ створений Богом, але визначальною ознакою, завдяки якій світ констатується як фактор буття, постає у філософії Р.Декарта людський розум: "Я мислю, значить я існую". Свободна людина за такого розуміння може вільно обирати зміст і напрямки свого навчально-освітнього розвитку. Але при цьому втрачає свою цілість і життєву повноту, звівши свободу освітнього вибору виключно до вільного мислення, котре репрезентує лише одну із функцій людського буття. Картезіанський філософсько-освітній вибір, відтак, зводить людську свободу вибору навчально-освітнього розвитку до існування раціональної конструкції, що створюється людьми і позбавлена будь-якої ірраціональності.

Запропонована Чернігівським осередком концепція свободи навчально-освітнього вибору передбачає філософсько-освітню версію, яку можна висловити формулою: "Вільний вибір навчально-освітнього розвитку – запорука нормального суспільно-політичного устрою і життя людини". Тут ми спостерігаємо пізнавальний принцип, що суголосний з логікою масової філософсько-освітньої свідомості українського загалу і певною мірою раціоналізувався західноєвропейськими філософськими вченнями, сприйняттям поліцентричності світу та поліфонії навчально-освітнього розвитку. Користуючись ними, мислителі Чернігівського кола розробляють досить оригінальну філософсько-освітню концепцію світоустрою, котра нерозривно пов'язана з ідеєю людської свободи освітнього вибору.

Використані джерела

1. Кузнецова І.В. Філософія культурно-мистецької освіти як новий образ мислення в системі становлення особистості культуртрегера / Кузнецова І.В. // *Культура і Сучасність: альманах*. – К.: Міленіум, 2010. – №2.
2. Любимий Я.В. Проблема конкурентноздатності соціальних систем в добу постмодерну / Любимий Я.В. // *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права*. Серія: філософські науки. – К.: КУТЕП, 2013. – Вип. 15
3. Кашуба М.В. Гуманістичні та реформаційні ідеї в Україні друг. пол. XVII ст. / Кашуба М.В. // *Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст.* – К., 1993.
4. Нічик В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні: (XVI – першої половини XVII ст.) / Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. – К., 1990. – 384с.
5. Галятовський І. Ключ розуміння / Галятовський І. – К., 1985. – 444 с.
6. Гізель І. Мир з богом чоловіку / Гізель І. – К., 1669. – 666 с.
7. Сергійчук В. Вивезений архів Мазепи / Сергійчук В. // *Сіверянський літопис*. – № 5. – 1997. – С. 22-23.
8. Письма преосвященного Лазаря Барановича / Изд. 2-е. – Чернигов, 1685. – 254с.
9. Джура О.Д. Потенціал освіти у становленні життєтворчості особистості / Джура О.Д. // *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права*. Серія: філософські науки. – К.: КУТЕП, 2013. – Вип. 15 – 305 с.
10. Стратій Я.М. Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины XVII века / Стратій Я.М. – К., 1981. – 206с.